

Toespraak van Thomas von der Dunk ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling Devils & Angels: Rituele Feesten in Europa van Friso Spoelstra op vrijdag 28 november 2014 in GEMAK.

Geachte aanwezigen,

"The past is a foreign country: they do things different there". Aldus de beroemde eerste zin van de novel 'The Go-Between' van de Britse auteur Leslie Poles Hartley uit 1953. Als er iets is dat anders, vreemd is, dat uit een ver verleden stamt en vaak onbegrijpelijk geworden is, dan zijn het van magie vervulde rituelen, waarvan in de regel niemand de exacte herkomst en het moment van ontstaan nog weet.

Dergelijke magische rituelen associëren wij als moderne, rationele Europeanen, Nederlanders, Randstedelingen al snel met de inboorlingen in de niet-westerse wereld, en op reis in den vreemde behoren ze, van de binnenlanden - het woord alleen al - van Brazilië tot Indonesië tot de vaste touristische attracties. Zij belichamen dan het 'authentieke zelf' van die culturen dat tussen de moderne wolkenkrabbers en vliegvelden van de globalisering steeds meer in de verdrukking raakt. Zij vertegenwoordigen de restanten van een wereld van vóór de opmars van de westerse techniek en levenswijze, van vóór een wereld die uiterlijk steeds uniformer en eentoniger wordt, met zijn mondiale consumptie van coca-cola, hamburgers en jeans als hoogste levensideaal.

De aantrekkingskracht die de dalai lama juist ook op westerlingen uitoefent, berust denk ik mede op het feit dat hij het tegendeel belichaamt: de geheimzinnigheid van Tibet en de ooit verboden stad Lhasa. Verboden steden: dat hangt samen met heiligheid, mystiek, magie - met taboes. Wij westerlingen willen van alles het naadje van de kous weten, en kennen geen taboes waar het die dorst naar kennis betreft: die rationele instelling heeft de wetenschap inderdaad ver gebracht, maar ook de wereld onttoverd, om de bekende uitspraak van de Duitse socioloog Max Weber aan te halen. De wereld is daarmee weliswaar begrijpelijker, maar ook saaier geworden.

Wij geloven niet meer in magie, in rituelen - het woord ritueel heeft intussen in het Nederlands ook de ondertoon gekregen van inhoudsloos en plichtmatig, als we zeggen dat iets 'een vast ritueel is'. Dat is dus het tegendeel van een ritueel, zoals dat door de 'gelovigen' beleefd wordt: niet als iets dat betekenisloos is, maar als iets essentieels, dat zin en vorm geeft aan het leven, de strijd tussen Goed en Kwaad kwaad symboliseert - tussen Devils en Angels als ik even de titel van Friso's boek mag lenen - en vaak nauw verbonden is met de natuur en dus met vruchtbaarheidssymboliek. Want daarin schuilt natuurlijk de kern van de magie, toen men van de biologisch-scheikundige mechanismes van de voortplanting nog geen weet had, om van Darwin te zwijgen. De magie dat er, negen maanden na de geslachtsgemeenschap, nieuw leven ter wereld wordt gebracht.

Het besef van die relatie onderscheidt mensen van dieren; er bestaan althans geen aanwijzingen voor de aanname dat ook pakweg een olifant - toch een van de meer intelligente dieren - zich ervan bewust is dat de uit die eigen sexuele driften voortvloeiende opwindende geslachtsdaad twee jaar later in een schattig nieuw olifantje resulteert. Het moet ook in de evolutie van de mensheid een bijzonder moment zijn geweest, toen men achter die oorzakelijke samenhang kwam. Er schijnt overigens nog op een of ander Polynesisch eiland een geïsoleerde inheemse stam te leven die dat verband nog niet heeft gelegd. Om uitsterven te verhinderen is dat ook niet strict noodzakelijk: een dier verricht instinctief ook de daartoe juiste handelingen, zoals de oermensen dat ook honderdduizenden jaren zonder de kennis van nu moeten hebben gedaan. Maar juist het eeuwenoude peinzen over de onverklaarbaarheid van het ontstaan van leven - van de vruchten des velds tot de vrucht in de moederschoot - is mensen eigen, en lag aan het ontstaan van veel rituelen ten grondslag.

Dat ook Europa zelf zulke rituelen kende en nog kent, wordt meestal vergeten; hooguit worden ze inderdaad nog slechts als een touristische attractie gezien, als vermaak, zonder verdere inhoud en betekenis voor de wat ik maar gemakshalve noem 'acteurs'. Dat dat een te snelle conclusie is maken de prachtige foto's op deze tentoonstelling en het bijbehorende boek duidelijk. De maker heeft nu eens niet het vreemde, atavistische in vreemde culturen tot onderwerp gekozen, maar het vreemde, atavistische in onze eigen cultuur.

Europa, althans het politieke Europa, is namelijk ten prooi aan het misverstand dat het volledig samenvalt met een aantal moderne waarden, die wij danken aan de Verlichting en graag als universele waarden aan de rest van de wereld voorhouden: rationaliteit, rechtsstaat, mensenrechten, gelijkheid, democratie, meritocratie, noemt U maar op. Vrijwel alle maatschappelijke activiteiten worden door de officiële instanties langs die meetlat gelegd om hun legitimiteit te kunnen beoordelen. Alleen tradities en rituelen ontsnappen daar (nog) grotendeels aan. Want Europa is veel ouder dan de Verlichting, en blijft tegelijk ook een verzameling van ruziënde volksstammen, die er allemaal een hoop rare hobby's op na houden, tradities die vaak restanten of remakes vormen van eeuwenoude regionale rituelen, die met al deze mooie waarden van de Verlichting volkomen in strijd zijn: daarom volstrekt onbegrijpelijk voor de burens, maar zelf zijn ze er bijzonder aan gehecht.

Voor wie mocht menen dat Nederland er als nuchter en rechtlijnig aangelegd polderland nationaal niet zulke rare hobby's op na houdt, geef ik er drie. Ten eerste onze vuurwerkgekte, die niet voor de Amerikaanse vuurwapengekte onderdoet. Ten tweede onze Oranjemanie: het koningshuis, en vooral het byzantinisme eromheen, dat ook anders heel rationele figuren in het aangezicht van de Majesteit op voor nuchtere buitenstaanders onbegrijpelijke wijze doet zwijmelen en de eigen ruggegraat doet kronkelen: van God, Vaderland en Oranje staat alleen de derde pijler nog als volkomen onaantastbaar overeind. En door de derde

onaanraakbare nationale hobby worden we steevast vanaf medio november beheerst, want wee de VN-commissie die dáár dan wat van zegt: dat betreft natuurlijk Sinterklaas, en dan vooral de huidskleur van zijn knecht.

Dat moge inmiddels een vercommercialiseerd kinderfeest zijn, het bezit natuurlijk ook oude rituele wortels, met Zwarte Piet als reïncarnatie van de Duivel, en de bijpassende strafwerktuigen van zak en roe (die we alleen, om de tere kinderzieltjes in het eenentwintigste-eeuwse tijdperk van de mensenrechten te sparen, inmiddels uitgebannen hebben). Oude rituele wortels: al de Germaanse oppergod Wodan reed volgens de overlevering van eenentwintig eeuwen terug bij nacht en ontij op een schimmel over de daken van wat toen nog de plaggenhutjes van onze Batavische voorouders moeten zijn geweest, en deelde dan cadeautjes uit. Alleen over gemetselde schoorstenen teneinde Roetpieten te kunnen produceren, beschikten die hutjes nog niet, en tot Watts uitvinding van de stoommachine in het midden van de achttiende eeuw kon Wodan voor het afleggen van de wat grotere afstanden ook nog geen stoomboot ter beschikking staan.

Maar hoe dan ook: de oude Germanen - die wisten met mystieke rituelen nog wel raad. En veel daarvan is via het Christendom in verbasterde vorm ook tot ons gekomen. De katholieke kerk is altijd een meester geweest in cultureel eclecticisme, waarbij aan de natuur verbonden vruchtbaarheidsrituelen gewoon een passend christelijk sausje kregen. Denk aan de eieren met Pasen - of aan Kerstmis, het oude Scandinavische zonnewendefeest dat met zijn altijd groene naaldbomen de taaie overlevingskracht van de natuur in barre wintertijden viert. Trouwens, Pasen: ook een vorm van zoenoffer waarmee de Goden gunstig moeten worden gestemd. In Bretagne tref je in kerken regelmatig middeleeuwse Mariabeelden met drie borsten aan: de verbeelding van een voormalige locale Keltische vruchtbaarheidsgodin die door de Moederkerk is geannexeerd.

Het katholicisme is niet toevallig een godsdienst die alle zintuigen beroert - met de wierook ook het reukorgaan - en daarom veel rituelen fabriceren kan, die het ook van die pluriformiteit hebben moeten. Het protestantisme heeft dat aantal relevante zintuigen, zeker in onze calvinistische variant, sterk gereduceerd tot één: tot het gehoor, omdat niet de zinnen, maar Het Woord centraal is komen te staan. In een natuurarm land als Nederland, door zijn inwoners zelf langs de liniaal geschapen en poldergewijs beheersbaar gemaakt, is er nog minder plaats voor de ongetemde natuur die de menselijke oerangsten oproept die vervolgens met rituelen bezworen moeten worden.

Ook in Europa immers zijn, zoals Friso's boek duidelijk maakt, rituelen sterk aan zulke oerangsten gekoppeld. Die zijn, zo leert enig geblader, zodoende niet te vinden in de roemrijke grote metropolen van dit continent die het nu afwisselend, volgens een vast ritueel (daar heb je het woord weer), tot Europese culturele hoofdstad brengen, maar meestal in de uithoeken van het platteland. Dat geldt ook voor de gegeven Nederlandse voorbeelden als Ameland en Ootmarsum, helemaal in de achterhoek van Twenthe.

Dat is ook niet onlogisch: buiten de stad speelt de natuur, en dus ook het ongrijpbare en onbeheersbare van de natuur, nu eenmaal een grotere rol in het leven dan in de stedelijk bebouwde kom. De grillen van de vier jaargetijden, aan de hand waarvan Friso zijn gefotografeerde feesten heeft gerubriceerd, maar die al in middeleeuwse verluchte handschriften centraal staan en nog Vivaldi tot een muziekstuk wisten te inspireren, hebben nu eenmaal meer invloed op het leven van boeren, die buiten in de brandende hitte, de bijtende kou of de striemende regen op de velden moeten zwoegen, dan op die van kantoorklerken, wier hele bestaan zich afspeelt in beschutte ruimtes waar de thermostaat steevast op 19 graden staat. De cyclus van de vier seizoenen stond traditioneel, in voorindustriële tijden, symbool voor de cyclus van het leven zelf. Die cyclische opvatting van het leven is in het Westen pas doorbroken met de Verlichting en de daaruit voortvloeiende technisch-maatschappelijke vooruitgang, die de wijze van leven in de loop van met name de negentiende eeuw ingrijpend veranderen en van haar traditionele onderworpenheid aan de grillen van de natuur bevrijden zou, en zo ook onvermijdelijk het hedendaagse vooruitgangsgeloof creëerde.

Daarbij komt dat levende rituelen het moeten hebben van continuïteit en intimiteit: twee voorwaarden die in dorpen eerder gegeven zijn dan in steden met een veel omvangrijker én veel sterker wisselende bevolking. Kleine gemeenschappen met families die er al eeuwenlang wonen, vormen een belangrijke voorwaarde om als

sociaal bindweefsel fungerende rituelen zowel door te geven als erin te geloven; men weet ook wat men aan elkaar heeft. Daarmee wordt, eenvoudig omdat bemoeienis daarmee in kapitalistische zin nu eenmaal niet financieel rendabel is, de commercie er buiten gehouden, die enkele wél miljoenen mensen verbindende rituelen intussen in hun greep heeft gekregen en van hun scherpe kantjes heeft ontdaan: naast Sinterklaas eveneens Kerstmis, en in Amerika ook Halloween.

In die gevallen kunnen de onvermijdelijk archaische, met ons moderne democratische waardenpatroon strijdige karaktertrekken van zulke rituelen, omdat zij wereldwijd zichtbaar zijn, voor de nodige politieke conflictstof zorgen. Des te multicultureel gemengder een samenleving is, des te meer. Dat resulteert dan omwille van de conflictmijding vervolgens vaak in een 'modernisering' van de traditie. Vandaar dat ons Sinterklaasfeest in de in dat opzicht hyperpolitiekcorrecte Verenigde Staten ondenkbaar is. Want dat is veel rituele feesten eigen, zoals ook de foto's in Friso's boek tonen, zoals die van het Sunneklaasfeest op Ameland, waar mannen weer even onbeschaamd de baas zijn en vrouwen in hun huizen jagen, of op de Balkan, waar huwelijken nog gewoon op rituele wijze conform eeuwenoude normenstelsels door families worden gearrangeerd: die rituelen zijn, vanuit hedendaags moreel perspectief, uitermate politiek incorrect en rolbevestigend.

Misschien is dat het wel, waarom ze ook in de moderne tijd nog steeds stand houden. Berust de aantrekkingskracht van verboden steden op het feit dat zij vanouds taboe zijn, die van oude rituelen berust op het feit dat zij hedendaagse taboes belichamen en daarmee doorbreken.

Thomas von der Dunk, 20 november 2014

(Niets uit deze toespraak mag gebruikt of gekopieerd worden zonder uitdrukkelijke toestemming van de rechthebbende. © 2014)

